

مطالعه تطبیقی ساختار طرح و نقش قالی‌های شاهسون ایران

شمال غرب، مرکز و جنوب*

مینا عسگری* علی وندشعاری**

چکیده

ایل شاهسون، از ایلات عشایری ساکن در شمال غرب ایران است که در عصر صفوی، یکی از شکوفاترین ادوار تاریخی ایران، توسط شاه‌عباس اول به‌عنوان سپاهی پر قدرت برای خاتمه‌بخشیدن در مقابل قزلباش‌ها که بازوی نیرومند و سپر مدافع کشور و صفویه بوده‌اند، تشکیل شده است. سیر زمان در دوران مختلف تاریخی توسط دیگر حاکمان قدرت، موجب پراکندگی و اسکان این قوم در مناطق مرکزی ایران (ایل بغدادی) و مناطق جنوبی ایران (ایل اینالو و بهارلوی فارس) گردیده است. چنانکه همزمان با کوچ و پراکندگی و اسکان در دیگر نواحی، می‌توان نشانه‌هایی مشترک از ریشه‌های فرهنگی این ایل را یافت که باعث اشاعه و گسترش هویت اصلی فرهنگ و هنر آنان، در تاریخ قالی‌بافی شاهسونی از نواحی شمال غرب تا جنوب ایران گردیده است. هدف این مقاله، شناسایی و معرفی انواع طرح و نقش قالی‌های ایل شاهسون در ایران بوده و سؤال تحقیق، یافتن شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختار فرمی عناصر تشکیل‌دهنده طرح و نقش قالی‌های شاهسونی در ایران، علی‌رغم داشتن فاصله جغرافیایی و متفاوت بودن محل سکونت‌شان است. در این مقاله، با شیوه تطبیقی و مقایسه عناصر تشکیل‌دهنده طرح و نقش قالی‌های شاهسونی (ترنج، لچک، نقش‌مایه‌های متن و حاشیه) در هر سه ناحیه ذکر شده، به دنبال یافتن ساختارهای مشترک برگرفته از خصوصیات فرمی و هندسی این قالی‌ها بوده‌ایم. نوع مقاله توصیفی - تطبیقی بوده و تجزیه و تحلیل اطلاعات با رویکرد کیفی - تفسیری انجام شده است. جمع‌آوری پیشینه و سوابق تاریخی این قوم به شیوه کتابخانه‌ای و شناسایی نمونه قالی‌ها به شیوه میدانی توسط نگارندگان به‌دست آمده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که شباهت در ساختار کلی قالی‌های ایل شاهسون مانند طرح و نقوش بسیار بوده و اندک تفاوتی هم که وجود دارد در اولویت به‌کارگیری نوع نقش‌مایه‌ها (جانوری - هندسی - گیاهی) و نیز ساختار برخی از نقش‌مایه‌ها است؛ که تأثیرات برخی دیگر از عشایر و اقوام به‌علت قرارگیری در مجاورت این ایل و نیز تأثیر برخی نسبت‌های قومی مانند ازدواج با افراد دیگر عشایر، به‌وجود آمده است.

کلیدواژگان: مطالعه تطبیقی، قالی، ساختار طرح و نقش، ایل شاهسون ایران.

* مقاله پیش‌رو، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد مینا عسگری "شناسایی، ریشه‌یابی و احیای طرح و نقش قالی‌های شاهسون بغدادی" به راهنمایی دکتر علی وندشعاری در دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

** دانشجوی کارشناسی‌ارشد فرش، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

** استادیار، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

مقدمه

قالی عشایری، نماد فرهنگ و هنر مردمانی است که آیین‌ها، اسلوب‌ها و باورهای نهفته در زندگی خود را به صورت نقش‌مایه‌هایی نگارین، در دل دست‌بافته‌هایشان جای داده‌اند. چنان که گویی همزمان با سپری شدن زمان در عرصه تاریخ، قالی عشایری به عنوان یکی از هنرهای شاخص برای شناسایی این ویژگی‌ها و شناخت قومیت‌های عشایری و تفکیک هنر آنان از یکدیگر به شمار می‌آید. و اما شاهسون‌ها، یکی از ایلات شاخص در ایران‌اند که از مجموعه ایلات و طوایف مختلف در دوره صفویه و فرمانروایی شاه‌عباس تشکیل شده و با نام ایل شاهسون به رسمیت شناخته شده‌اند (کریم‌زاده، ۱۳۵۲: ۷۷). در رابطه با موقعیت اسکان اقوام شاهسون در مناطق کنونی ایران و نحوه پراکندگی آنان از دوران صفویه تاکنون، می‌توان اذعان داشت که پس از تشکیل این ایل^۱ در دوره صفویان در نواحی شمال غرب و روی کار آمدن دیگر حاکمان در طول تاریخ، مقدمات کوچ اجباری و اسکان آنان در مناطق مرکزی و جنوب ایران انجام شده است. به علت این پراکندگی سکونت، طرح و نقش قالی شاهسونی نیز در مناطق مختلف ایران دیده می‌شود. در جدول ۱، با مراجعه به اسناد و منابع مکتوب تاریخی به‌جامانده و نیز گزارش‌های

به‌دست‌آمده از مناطق شاهسون‌نشین، به بررسی این علل و عوامل؛ از تاریخ پیدایش نام شاهسون در دوران صفویه در شمال غرب ایران^۲ و نام شاهسون ایل بغدادی در مناطق مرکزی ایران^۳ و شاهسون‌های جنوب ناحیه فارس، ایل اینالوو بهارلو،^۴ پرداخته‌ایم. از این طریق با به‌دست‌آوردن اطلاعات مکتوب پیشینه تاریخی، به شناسایی نحوه پراکندگی و اسکان ایل‌های شاهسون در ایران - بغدادی، اینالوو - بهارلو - پرداخته و سپس به دنبال پیدا کردن ریشه‌های مشترک در طرح و نقش قالی‌های عشایری شاهسونی هر سه ناحیه به صورت میدانی، باشیم.

پیشینه پژوهش

در زمینه موضوع مطالعات قالی‌های تمامی شاهسون‌های ایران، پژوهشی جامع مشاهده نشده و اکثر مطالعات صورت گرفته درباره ایل شاهسون‌های ساکن در شمال غرب بود. محمودی و شایسته‌فر (۱۳۸۷)، در "بررسی تطبیقی نقوش دست‌بافته‌های ایل شاهسون و قفقاز" به بررسی تطبیقی عناصر تزئینی و نقوش گلیم‌های ایل شاهسون و منطقه قفقاز پرداخته‌اند. از نمونه تحقیقاتی که به بررسی یک نقش‌مایه شاخص به صورت تطبیقی بین دو قوم پرداخته است، می‌توان به مقاله قانی (۱۳)، "نقش‌مایه طاووس در دست‌بافته‌های اقوام شاهسون"، اشاره

جدول ۱. موقعیت تاریخی پراکندگی ایل شاهسون در ایران

دوره پادشاهی	طوایف	محل اسکان	اقدامات صورت گرفته
صفویان	شاهسون (دشت مغان)	مناطق شمال غرب (آذربایجان)	- متشکل ساختن ایلی از چندین طایفه، به نام شاهسون به منظور مقابله با امرای خود سر و نافرمان قزلباش (ودیعی، ۱۳۴۹: ۶۸)
نادرشاه افشار	شاهسون	مناطق شمال شرق (خراسان شمالی)	- رهسپار شدن ۱۲۰۰ خانوار از شاهسون‌های دشت مغان به منظور حفاظت از سرحدات شرقی ایران (هرمز، ۱۳۹۲: ۲۸) - رهسپار شدن شاهسون‌های کرکوک عراق به شمال خراسان (همان)
کریم خان زند	شاهسون (ایل اینالوو و بهارلو‌ها)	مناطق جنوب شرق فارس حوالی دریاچه بختگان (نی‌ریز، داراب و فسا)	- انتقال شاهسون‌های ساکن در شمال غرب به مناطق دشتی شرق فارس ۵ (پرهام، ۱۳۷۱: ۱۲۵؛ Tanavoli, ۱۹۸۵: ۳۱؛ بیگدلی، ۱۳۷۴: ۲۵۳؛ کریم‌زاده، ۱۳۵۲: ۷۷).
قاجار	شاهسون (ایل بغدادی)	مناطق مرکزی (ساوه، ورامین، قزوین، قم)	- تخته‌قاپوکردن عشایر به هنگام بازگشت از شیراز به موطن اصلی خود شمال غرب ۶ (لمبتون، ۱۳۷۵: ۱۳۴)
پهلوی	شاهسون (ایل بغدادی)	مناطق مرکزی (ساوه، ورامین، قزوین، قم)	- خلع سلاح و به تبعیت درآوردن عشایر (کیاوند، ۱۳۸۰: ۳۰) - ایجاد حکومت قوی مرکزی، تضعیف سازمان ایلی و از بین بردن قدرت طوایف‌ها بر اساس تخته‌قاپوکردن عشایر ۷ (همان)
معاصر	شاهسون	پراکندگی جغرافیایی در (شمال غرب، مرکز و جنوب ایران)	- کانون‌های اسکان عشایر در راستای توسعه و تحول بنیانی جامعه عشایری (امینی، ۱۳۸۴: ۵۵)

مقاله از نوع توصیفی - تطبیقی بوده و تجزیه و تحلیل اطلاعات، کیفی است. جمع‌آوری پیشینه تاریخی این قوم، کتابخانه‌ای و شناسایی نمونه قالی‌ها به صورت میدانی توسط نگارندگان انجام گرفته است. بدین منظور، ابتدا مناطق شاهسون‌نشین در سه ناحیه: شمال غرب، مرکز و جنوب ایران شناسایی و سپس نمونه قالی‌های بررسی شده در مناطق روستایی این سه ناحیه انتخاب و عکاسی شده‌اند. جامعه آماری قالی‌ها، به شکل هدفمند انتخاب شد؛ با توجه به گستردگی مناطق روستایی شاهسون‌نشین، تعداد روستاهای انتخاب شده از مناطق مرکزی ۲۴، از مناطق شاهسون‌نشین شمال غرب ۱۵ و از مناطق شاهسون‌نشین حوالی دریاچه بختگان فارس ۶ روستا به عنوان جامعه هدف در تحقیقات میدانی مورد بررسی قرار گرفت. بنابر وجود نمونه‌های مشابه طرح و نقش قالی در مناطق روستایی شاهسون‌نشین و برای شناسایی بهتر طرح شاهسونی، به تفکیک قالی‌ها براساس میزان فراوانی آنها در مناطق روستایی مختلف پرداختیم. همچنین، جامعه آماری را براساس طبقه‌بندی طرح‌ها به صورت نمونه‌ای در سه دسته کلی؛ قالی‌های لچک‌ترنج، قالی‌های چندحوضی (ترنجی) و دیگر انواع قالی‌ها براساس نام آنها قرار داده‌ایم. از بین تصاویر به دست آمده و براساس نام طرح و ساختار کلی آنها در هر یک از این گروه‌ها، به پنج نمونه شاخص پرداخته تا بتوان ساختار کلی این پنج نمونه را به عنوان شاخصه اصلی طرح و نقش قالی ایل شاهسون - در سه گروه مطرح شده - بررسی نماییم.

پیشینه تاریخی قالی شاهسون

با استناد بر پیشینه تاریخی ایل شاهسون، شمال غرب، اولین ناحیه شاهسون‌نشین در ایران و مناطق مرکزی، و سپس جنوب به عنوان دیگر مناطق شاهسون‌نشین به حساب می‌آید (جدول ۱). از آنجا که نواحی شمال غرب (آذربایجان) مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مرکز سکونت این ایل در ایران به شمار می‌رود (حصوری، ۱۳۷۶: ۱۴)، بسیاری از آداب و رسوم آنها در نواحی غربی ایران رواج یافته است. نظریه اینکه برخی از «سنت‌های طراحی و نقش‌پردازی قالی زیرمجموعه‌ای از آداب و رسوم فرهنگی آنها است، به همین دلیل بیشترین تأثیرگذاری سنت‌های بافندگی این مردمان بیشتر در زمینه طرح و نقش بوده و کمتر در تکنیک‌های بافندگی و رنگ‌پردازی» (حصوری، ۱۳۸۵: ۲۴). این تأثیرگذاری هم‌زمان با دوره مهاجرت و اسکان شاهسون‌ها در دیگر نواحی مرکزی (شاهسون ایل بغدادی) و جنوب ایران (ایل اینالو و بهارلوی فارس)، کاملاً نمایان است. با مقایسه نمونه قالی‌ها در جدول‌های بعدی، چنین به نظر می‌رسد که تأثیرگذاری سنت‌های بافندگی این مردمان در

نمود. خیراللهی (۱۳۸۷)، در "بررسی سیر تحول و تطور طرح و نقش و رنگ فرش استان اردبیل"، به معرفی قالی‌های شاهسونی شمال غرب پرداخته است. در رابطه با صنایع دستی شاهسون‌های دشت مغان، شهروز جدید مغالو (۱۳۸۹)، مجموعه اطلاعاتی را در زمینه انواع دست‌بافته‌ها و نماد و نشانه‌های نقش‌مایه‌های شاهسونی، به رشته تحریر درآورده است. از منابع مکتوب موجود در رابطه با قالی‌های شاهسونی شمال غرب، می‌توان از نوشته‌های هاسکو^۸ و فورد^۹ که به بررسی خصوصیات و ویژگی‌های دست‌بافته‌های عشایری ایلات مختلف در ایران از جمله شاهسون‌ها و نیز کریم‌ف^{۱۰} که به مطالعه قالی‌های شاهسونی شمال غرب و ناحیه جمهوری آذربایجان (قفقاز) پرداخته، نام برد. در رابطه با شاهسون‌های بغدادی که از شیراز به مناطق مرکزی ایران کوچ داده شده‌اند، اشارات مختصری در نوشته‌های شیرین صوراسرافیل و جواد یساولی (۱) در قالب معرفی فرش روستایی مناطق ساوه، طالقان و خرقان شده است همچنین سه نمونه تصویر از فرش شاهسون‌های بغدادی را در کنار دیگر قالی‌های روستایی آورده‌اند. پرویز تناولی که نامش با گلیم‌های شاهسونی همراه است، پژوهش‌های متعددی را در این زمینه به رشته تحریر درآورده است (Tanavoli, 1985). نیز در رابطه با ایلات ترک شاهسون مناطق جنوب، اینالو و بهارلو، پرهام (۱۳۷۱) در "دست‌بافته‌های عشایری و روستایی فارس"، به معرفی قالی‌های ایلات خمسه از جمله ایلات ترک‌نشین ناحیه نیریز فارس پرداخته است. بنابر اطلاعات به دست آمده از منابع پیشین، در این مقاله؛ براساس پژوهش‌های میدانی که در سال ۱۳۹۳ توسط نگارندگان انجام یافته به مطالعه و مقایسه هم‌زمان ساختار فرمی عناصر تشکیل‌دهنده طرح و نقش قالی شاهسونی (لچک، ترنج، متن و حاشیه) هر سه ناحیه (شمال غرب، مرکز و جنوب) ایل شاهسون پرداخته‌ایم؛ تا بتوانیم براساس رویکرد تطبیقی^{۱۱} و مقایسه بصری نمونه تصاویر قالی‌های آورده شده در جداول، به شناخت فرم‌های مشابه عناصر تشکیل‌دهنده و شمائی کلی از طرح و نقش قالی شاهسونی در ایران دست یابیم.

روش پژوهش

هدف این مقاله، شناسایی و معرفی انواع طرح و نقش قالی‌های ایل شاهسون در ایران است. لذا مسئله اصلی، شناخت عناصر تشکیل‌دهنده ساختار طراحی قالی‌های بافته شده: ترنج، لچک، متن و حاشیه است. براین اساس، سؤالات عبارت‌اند از: ساختار اصلی عناصر دهنده طرح و نقش قالی شاهسونی در سه ناحیه شمال غرب، مرکز و جنوب چگونه است؟ تشابه و افتراق در طرح و نقش قالی‌های این سه منطقه براساس ریشه مشترک، کدام است؟

زمینه طرح و نقش قالی شاهسونی، از شمال غرب به نواحی مرکزی و جنوب ایران گسترش یافته است.^{۱۲} در کتاب "tribal rugs"، ساختار عناصر تشکیل‌دهنده طرح‌های خمسه از جمله ترنج‌های سه تایی برگرفته از تکرار مکرر مرغان و نگاره‌های مرغ و درخت که خاص این ایل می‌باشد را نشان قابل‌اعتمادی از طرح‌های قالی‌های آسیای مرکزی می‌داند و به‌نوعی، ریشه طرح و نقش قالی‌های شاهسونی جنوب را به آنها نسبت می‌دهد (Opie, 1992: 193-198). باید توجه داشت که طرح و نقش قالی به‌عنوان زیرمجموعه‌ای از آداب و رسوم فرهنگی ایل شاهسون، می‌تواند نشان خوبی برای شناسایی قالی‌های شاهسونی هم‌زمان با مهاجرت و اسکان در دیگر نواحی ایران به‌شمار آید؛ لذا با تطبیق طرح و نقش و استناد بر سیر مهاجرت شاهسون‌ها در ایران، می‌توان به شناسایی ساختارهای اصلی قالی شاهسونی در سه ناحیه: شمال غرب، مرکز و جنوب ایران، دست یافت.

مناطق روستایی بررسی شده شاهسون‌نشین در سه ناحیه: شمال غرب، مرکز و جنوب ایران

مطالعات میدانی نشان می‌دهد که ایلات شاهسون در مناطق شمال غرب، زندگی عشیره‌ای خود را حفظ کرده و در دامنه‌های سبلان به بیلاق و در مناطق روستایی مشکین، گرمی و اردبیل در قشلاق به‌سر می‌برند. امروزه قالی‌های شاهسونی بر روی دارهای عمودی و به شیوه بافت لول و نیم‌لول در مناطق روستایی بافته می‌شوند. در مناطق مرکزی ایران علی‌رغم بیلاق (کوه‌های خرقان) و قشلاق شاهسون‌ها (مناطق روستایی ساوه و قزوین)، اکثریت ایلات شاهسون بغدادی، تنها برای حفظ دام‌های خود به بیلاق رفته و بیشتر در مناطق روستایی که توسط سیاست‌های دولت‌های پیشین تخته قاپو (یکجا - روستانشین) شده‌اند، به سر می‌برند و بر روی دارهای زمینی به روش بافت تخت، قالی می‌بافند. در مناطق جنوبی ایران، شاهسون‌های فارس^{۱۳} که تیره‌ای از ایل اینالو به‌شمار می‌آیند در سواحل جنوبی دریاچه بختگان در حدود شهرستان نی‌ریز زندگی می‌کنند (بیگدلی، ۱۳۷۴: ۲۵۳). این ایل همانند شاهسون‌های مناطق مرکزی قالی‌هایی به روش بافت تخت و بر روی دارهای زمینی تولید می‌کنند. در جدول ۲، روستاها و قریه‌هایی که قالی‌های شاهسونی هر سه ناحیه مورد بررسی در آنجا قرار گرفته، آورده شده است.

طبقه‌بندی اسمی طرح قالی بررسی شده ایل شاهسون

طرح‌های ایلیاتی، متشکل از نقش و نگاره‌های هندسی،^{۱۴} برگرفته از تجلیات ذهنی و فکری بافته است که همراه با دیگر آداب و رسوم رایج در یک قوم و فرهنگ به‌صورت سنتی

پایدار درآمده و باعث ایجاد نگاره‌هایی گردیده که معرف شاخصه هنری و هویت یک قوم شده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد، عمده طرح‌های رایج در قالی‌های شاهسون‌های ایران در ۳ گروه دسته‌بندی می‌شوند: ۱. لچک ترنج ۲. ترنجی‌ها (حوض دار) ۳. طرح‌های متنوع براساس نام خاص نقش‌مایه. در جدول ۳، دسته‌بندی کلی طرح‌ها و نام قالی‌هایی که در زیرمجموعه آنها جای می‌گیرند؛ آورده شده است.

طبقه‌بندی تصویری طرح قالی‌های بررسی شده ایل شاهسون

بنابر گستردگی و تنوع طرح و نقش قالی ایل شاهسون‌ها، در جدول ۴ نمونه تصویری طرح‌های منتخب از قالی‌های شاهسونی هر سه منطقه شمال غرب، مرکز و جنوب که از بیشترین ساختار مشترک به‌کاررفته در عناصر تشکیل‌دهنده قالی (ترنج، لچک، متن و حاشیه) برخوردارند، آورده شده است. در ادامه مطالب، ساختار فرمی و هندسی طرح و نقش این قالی‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

ساختارشناسی طرح قالی‌های شاهسون در سه منطقه: شمال غرب، مرکز و جنوب

در رابطه با ساختارشناسی قالی‌های شاهسونی به تفکیک عناصر تشکیل‌دهنده (ترنج، لچک، نقش‌مایه‌های متن و حاشیه)، آنالیز خطی ساختار هر یک از قالی‌های بررسی شده مناطق شاهسون‌نشین، آورده شده است تا بتوان از نتایج به‌دست‌آمده ارائه‌شده در جدول‌ها به مطالعه تطبیقی خصوصیات فرمی و ساختار هندسی، نمونه‌های بررسی شده پرداخت.

- ساختار ترنج

از نمونه طرح‌های خطی به‌دست‌آمده از فرم ترنج قالی‌های شاهسونی در جدول ۵، چنین به‌نظر می‌آید که ساختار تشکیل‌دهنده ترنج به تفکیک هر یک از مناطق: شمال غرب، مرکز و جنوب، دارای خصوصیات فرمی مشترک و نیز خصوصیات فرمی مختص هر یک از مناطق است. در ادامه، به بیان ویژگی‌های هر یک از ساختار ترنج قالی‌ها به‌ترتیب مناطق ذکر شده (الف - شمال غرب، ب - مرکزی، ج - جنوب) و معرفی نمونه ترنج‌ها (۱-۱، ۱-۲ و ...)، پرداخته‌ایم.

الف. ویژگی‌های ترنج قالی شاهسون‌های شمال غرب

بررسی‌ها در خصوص قالی‌های شاهسونی در مناطق روستایی شمال غرب: مشکین، اردبیل و گرمی، نشان می‌دهد که: - فرم اصلی ترنج طرح سماوری متشکل از سرترنج (به‌شکل سرسماور) و دو فرم خطی برگشته به سمت داخل در دو طرف ترنج (به‌عنوان دسته سماور) و قالب اصلی ترنج (بدنه سماور)،

جدول ۲. طبقه‌بندی مناطق روستایی شاهسون‌نشین بررسی شده در جامعه آماری (شمال غرب، مرکز و جنوب)

روستاهاى شاهسون‌نشین منتخب						شمال غرب
	قره‌تپه	بیخان قشلاقی	قره‌چی علیا	شمسیر	ارشق	مشکین شهر
انگوت	زنگیر	ایلیخچی	ولی بیگلو	باغشلو	انگوت	گرمی
	نیر	یامچی سفلی	شیران	شیرین بلاغ	اینالو	اردبیل
روستاهاى شاهسون‌نشین منتخب						مناطق مرکزی
	یرجان	کلنجین	سگزآباد	رستم‌آباد	آراسنج	قزوین
شاهسون کندی	اکبرآباد نیوشت	سقانلیق	احمدآباد	انجیل آوند	طراز ناحید	ساوه
زرین آباد	قوی بلاغ	قره ترپاق	ورآباد	امیرآباد	اخترآباد	شهریار
باقرآباد	نجف آباد	شورون	جوادآباد	اکبرآباد	طغان	ورامین
روستاهاى شاهسون‌نشین منتخب						مناطق جنوب
دستجرد	بنوان	دهویه	محمدآباد	مبارک‌آباد	دهستان خیر	نیریز فارس

(نگارندگان، ۱۳۹۳)

جدول ۳. طبقه‌بندی اسمی طرح قالی ایل شاهسون

نام طرح قالی‌های شاهسونی بررسی شده در جامعه آماری			شمال غرب
		سماوری	لچک ترنج
سه ترنجی - اُچ گول	دو ترنجی - قوشا گول	ترنجی - تک گول	ترنجی‌ها (گول)
	گول پودنیس	سوماک	طرح‌های متنوع با ۱ سم خاص
نام طرح قالی‌های شاهسونی بررسی شده در جامعه آماری			مناطق مرکزی ایران
	کمپانی نقشه	سماوری	لچک ترنج
		شیرازی	ترنجی‌ها (حوض‌دار)
		گیلاسی	طرح‌های متنوع با ۱ سم خاص
نام طرح قالی‌های شاهسونی بررسی شده در جامعه آماری			مناطق جنوب ایران
			لچک ترنج
دو ترنج (مرغ و درخت)	دو ترنج (مرغ و درخت)	ترنجی (مرغ)	ترنجی‌ها (حوض‌دار)
شاهنشین	سه کله	پنج ترنج	طرح‌های متنوع با ۱ سم خاص

(نگارندگان، ۱۳۹۳)

(تصویر ۱-۱؛ جدول ۵، ترنج «سماوری»).

- طرح‌های چندضلعی و مرکب، مدالیون‌هایی به شکل چند ضلعی (در اصطلاح محلی بدان گول^{۱۵} ترنج، اوج گول سه ترنج می‌گویند)، مشخصه اصلی قالی‌های مشکین است (اشنبرنر، ۱۳۷۴: ۱۴۷)، (تصویر ۱-۲؛ جدول ۵، ترنج قالی اوج گول «سه ترنج»).

- فرم هندسی کله یا سر قوچ،^{۱۶} نقش مایه‌ای کاملاً انتزاعی است که در یک فرم هشت ضلعی به‌عنوان ترنج، نمونه‌ای شاخص از قالی‌های کناره‌ای شاهسونی شمال غرب و قفقاز به‌حساب می‌آید (W.MacDonald, 1997:248)، (تصویر ۱-۳؛ جدول ۵، قالی کله قوچی «سر قوچ»)

- دیگر انواع ترنج‌های کنگره‌ای برگرفته از فرم‌های متنوع هندسی در قالب چندحوضی با نام و اصطلاحات بومی رایج سوماک^{۱۷} و گول پودنیس^{۱۸}، از دیگر ترنج‌های شاخص قالی‌های

شاهسونی به‌شمار می‌آید؛ که بنابر گفته فورد^{۱۹} از زمانی که شناخته شده‌اند، نمونه و الگویی هستند از مناطق جنوبی شیروان (Ford, 1989: 241)، (تصویرهای ۱-۴، قالی گول پودنیس «سینی» و ۱-۵، ترنج قالی سوماک «پنج ترنج» از جدول شماره ۵).

ب. ترنج قالی شاهسون‌های مرکزی (ایل بغدادی)

بنابر اینکه شاهسون‌های بغدادی، تیره‌ای از همان شاهسون‌های شمال غرب‌اند که در مناطق مرکزی ایران اسکان داده شده‌اند، تنوع ساختار کلی ترنج‌ها تا حدودی همانند قالی‌های شمال غرب است. در کل، ویژگی‌های آن عبارت‌اند از:

- ترنج‌هایی که برگرفته از فرم ساختار کلی سماور؛ متشکل از سر ترنج، دسته سماور و ترنج شبیه بدنه اصلی سماور است (تصویر ۲-۱؛ جدول ۵، ترنج قالی سماوری).

جدول ۴. طبقه‌بندی بیشترین فراوانی موجود از قالی‌های شاهسونی (شمال غرب، مرکز و جنوب)

					شمال غرب
کله قوچی - سر مرغ	سینی - گول پودنیس	سوماک	سه ترنجی - اوج گول	سماوری	نام طرح
روستای ارشق	مشکین شهر	بافت اردبیل (ford,1989:241)	مشکین شهر	روستای شمسیر اردبیل	منطقه بافت
					مرکزی
کمپانی	گیلاسی	توبی	شیرازی	سماوری	نام طرح
روستای احمدآباد ساوه	روستای اخترآباد شهریار	روستای امیرآباد شهریار	روستای امیرآباد شهریار	روستای امیرآباد شهریار	منطقه بافت
					جنوب
سه کله بافت	ترنجی «برگ بیدی»	پنج ترنج	ترنجی مرغی		نام طرح
بافت نی‌ریز	بافت نی‌ریز	بافت نی‌ریز	بافت نی‌ریز		منطقه بافت

- ترنج‌هایی که نقوش گیاهی فرم اصلی ترنج را تشکیل می‌دهد و اشکال گل و گیاهی در جهت قائم به هم متصل می‌شود؛ طرحی پیوسته پدید می‌آید که چون به حاشیه‌ها و لچک‌ها می‌رسد، ناتمام می‌ماند. از این گونه‌اند قالی‌های معروف به سرحدی شاهنشین و نیز طرح ترنجی برگ بیدی که تحت تأثیر قالی‌های ایلات عرب بافته می‌شوند (تصویر ۳-۴؛ جدول ۵، ترنج قالی شاهنشین).

- دیگر انواع ترنج‌ها از جمله ترنج قالی سه کله علاوه بر نی‌ریز در مناطق افشارنشین کرمان نیز بافته می‌شود. شاید مجاورت طوایف خمسه فارس و نی‌ریز، باعث ایجاد تأثیر نسبتاً زیاد آنها بر روی بافته‌های سیرجان شده است (قالی ایران، ۱۳۸۷: شماره ۱۱، ۲۶)، (تصویر ۳-۵؛ جدول ۵، ترنج قالی سه کله).

ساختار لچک

با توجه به تنوع و گستردگی ساختارهای متنوع لچک در سه منطقه شاهسون‌نشین شمال غرب، مرکز و جنوب، در جدول ۶، ساختار لچک‌ها در دو گروه: قالی‌های دورلچک و قالی‌های بدون لچک معرفی شده‌اند. خصوصیات کلی لچک‌های این سه منطقه در تصویر خطی و توضیح عنوان‌ها مشخص است.

الف. قالی‌های دورلچک

در مناطق مرکزی و جنوب به‌صورت یک نوار پهن کنگره‌ای دورتادور متن را همچون قابی دربر گرفته است. در مناطق شمال غرب، فرم لچک به‌صورت خطوط محیطی ساده نمایان است.

ب. قالی‌های لچک‌نما

در این نمونه از قالی‌ها عناصر سازنده متن با تشکیل فضایی مثبت و منفی، منجر به ایجاد فضای سومی با عنوان نشان‌دادن لچک شده‌اند. در نمونه‌های آورده‌شده از هر سه منطقه، چهار گل کناره‌های متن، تداعی‌کننده فرم لچک است.

نقش مایه‌های متن

موضوع مهمی که در تمامی نقش‌مایه‌های متن قالی‌های شاهسونی نمایان است، استفاده از نقش‌مایه‌های هندسی، گیاهی و حیوانی است. هرچند تمامی این نقش‌مایه‌ها در قالی‌های شاهسونی موجود است اما براساس موقعیت جغرافیایی بافت، یکی از این گروه نقش‌مایه‌ها (هندسی، گیاهی و حیوانی)، در متن قالی بیشتر از دو گروه دیگر جلوه‌گری می‌نماید.

الف. نقش‌مایه‌های شاخص در قالی‌های شمال غرب:

عناصر حیوانی همچون مرغ، طاووس، سگ و آهو، به‌صورت فرم انتزاعی و نگاره‌های برگرفته از خطوط محیطی بزرگ و به‌صورت تک‌نقش در قالی‌های شمال غرب بیشتر از عناصر گیاهی و انتزاعی مشهود است.

- ترنج‌هایی که برگرفته از ساختار قالی‌های چندحوضی همراه با نگاره‌های پلکانی یا همان نگاره‌های قوچی (مرغ) است که خطوط محیطی ترنج را تشکیل می‌دهند. نیز نگاره‌های مرغی همچون مرغکان ایلات بهارلو و اینالو که عناصر سازنده ترنج را تشکیل می‌دهند (تصویر ۲-۳؛ جدول ۵، ترنج قالی با طرح شیرازی).

- ترنج‌های قالی‌های چندحوضی، تویی نقشه نام دارد که همچون دیگر قالی‌های چندحوضی شاهسونی، برگرفته از خطوط محیطی کنگره‌دار ترنج و نیز نگاره‌های هندسی درون ترنج می‌باشد (تصویر ۲-۳؛ جدول ۵، ترنج قالی تویی نقشه).

- ترنج قالی گیلانی برگرفته از فرم هندسی مشبک مانندی است که سینی انار نام دارد. همان‌طور که از نام آن مشهود است و نصیری بدان اشاره کرده، نقش ترنج این قالی متأثر از عناصر موجود در طبیعت بافنده، وجود باغات انار در ساوه، می‌باشد (نصیری، ۱۳۸۵: ۱۰۷)، (تصویر ۲-۴؛ جدول ۵، ترنج قالی گیلانی).

- ترنج قالی کمپانی (بازرگانی)، شبکه‌بندی متن و قرار گرفتن ترنج بر روی آن به نوعی باعث ایجاد دو فضا از نظر بیننده گردیده است که فضای اطراف ترنج (شبکه‌بندی متن) و فضای اصلی داخل سطح ترنج را شامل می‌شود. این طرح یکی از ویژگی‌های شاخص طرح کمپانی در بین شاهسون‌های مرکزی می‌باشد (تصویر ۲-۵؛ جدول ۵، ترنج قالی کمپانی).

ج. ترنج قالی شاهسون جنوب (ایل اینالو و بهارلو)

ساختار اصلی ترنج قالی‌های شاهسون‌های جنوب برخلاف دیگر مناطق شاهسون‌نشین شمال غرب و مرکز، به‌دلیل همنشینی ایلات بهارلو و اینالو^{۲۰} خمسه در کنار ایل‌های عرب و نیز افشار در همسایگی شرق نی‌ریز، از تنوع و گونه‌های مختلف ترنج برخوردار است که از لحاظ کلی به چند دسته تقسیم‌بندی می‌شوند.

- ترنج‌هایی که نگاره‌های مرغی، فرم اصلی ترنج را تشکیل می‌دهند؛ قالی‌های ترنجی مرغی که خاص اینالوهای فارس است (پرهام، ۱۳۷۱: ۱۵۶)، (تصویر ۳-۲؛ جدول ۵، طرح دو حوض مرغی ایلات خمسه).

- ترنج‌هایی که نقوش گیاهی و هندسی و گونه‌های مختلف مرغان در کنار یکدیگر و در فضای گسترده‌تری از ترنج پخش شده و درعین بی‌نظمی، دارای نظم پیچیده هستند. این فرم، ویژگی خاص قالی‌های عشایری فارس است. زمینه اصلی قالی‌های پنج ترنج برگرفته از پنج نقش گل در کنار دیگر عناصر پُرکننده زمینه است. از دیدگاه فورد گوناگونی فرم ترنج به‌صورت پنج‌گانه، یکی از نقشه‌های رایج منطقه نی‌ریز است که آن را برگرفته از فرم ترنج هیبت لوی قشقایی می‌داند (Ford, 1989: 263-264) (تصویر ۳-۳؛ جدول ۵، ترنج قالی پنج ترنج).

عرب‌ها و افشارها می‌باشند، نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در متن قالی‌های شاهسونی جنوب، همانند دست‌بافته عرب‌ها، بیشتر از دو منطقه مرکزی و شمال غرب می‌باشد (جدول ۷).

حاشیه

حاشیه به‌عنوان قابی محیط بر عناصر متن تشکیل‌دهنده قالی، دارای تنوع ساختار و گوناگونی بر پایه نقوش هندسی است، لذا نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در حاشیه، یکی از ساختارهای مهم و اصلی موردبررسی قالی‌های شاهسونی می‌باشد که با روند سیر مهاجرت و اسکان شاهسون‌ها در دیگر نقاط ایران همچنان ثابت و پایدار مانده است. در این باره

ب. نقش‌مایه‌های شاخص در قالی‌های مرکزی: عناصر گیاهی همچون سینی انار، گلدان، گل، درخت و انار برگرفته از محیط طبیعت اطراف زندگی‌شان از جمله نقش سینی و نگاره انار، برگرفته از باغات ساوه، از پرکاربردترین نقش‌مایه‌های موجود در متن است.

ج. نقش‌مایه‌های شاخص در قالی‌های جنوب: عناصر گیاهی و حیوانی همچون گونه‌های مختلف مرغکان - پرندگان کوچک ایلات خمسه در کنار نقش درخت و گونه‌های مختلف عناصر گیاهی از جمله برگ بید و نقش‌مایه‌های انتزاعی، باتوجه‌به اینکه دسته‌ای از ایلات شاهسونی فارس (ایل بهارلو و اینالوی خمسه) در کنار دیگر ایلات از جمله

جدول ۵. ساختار هندسی فرم ترنج در قالی‌های بررسی‌شده شاهسون‌های شمال غرب، مرکز و جنوب ایران

شمال غرب	نام طرح	منطقه بافت	مرکزی	نام طرح	منطقه بافت	جنوب ایران	جنوب	منطقه بافت
	۱-۱ «سماوری»	روستای شمسیر اردبیل		۱-۲ سماوری	روستای انجیل آوند ساوه	
	۲-۱ اُچ گُول «سه ترنج»	مشکین شهر		۲-۲ شیرازی	روستای امیر آباد شهریار		۲-۳ ترنج مرغی	نی‌ریز
	۳-۱ سوماک «پنج ترنج»	بافت اردبیل (ford, ۱۹۸۹:۲۴۱)		۳-۲ توبی نقشه	روستای آراسنج قزوین		۳-۳ پنج ترنج	بنوان
	۴-۱ کله قُوجی «سرقوچ مرغ»	روستای ارشق		۴-۲ قالی گیلانی	روستای اخترآباد شهریار		۴-۳ ترنجی شاهنشین	نی‌ریز
	۵-۱ گُول پودنیس «سینی»	مشکین شهر		۵-۲ کمپانی	روستای احمدآباد ساوه		۵-۳ سه کله	نی‌ریز

(نگارندگان، ۱۳۹۳)

موج دارد و در هر بطن روبه بالا و پایین آن، یک مثلث یا شکلی در الگوی مثلث قرار دارد (حضور، ۱۳۷۶: ۷۷).

۳. حاشیه‌هایی با نگاره‌های مرعی؛ که به صورت فضای مثبت و منفی در کنار یکدیگر تکرار شده‌اند. در برخی مناطق این طرح با نام قوچی و یا سرگنجشکی هم مطرح می‌شود.

۴. حاشیه‌های نقوش هندسی؛ با خطوط صاف و ساده به همراه گل‌های گرد آلمانا گول یا همان گل سیب است که غالباً به صورت شکسته می‌باشد.

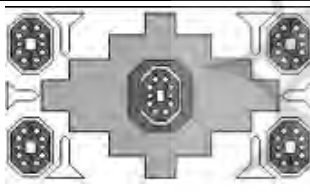
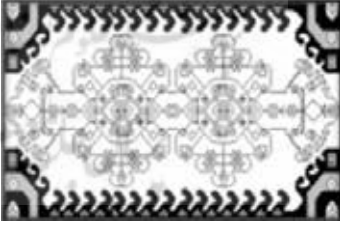
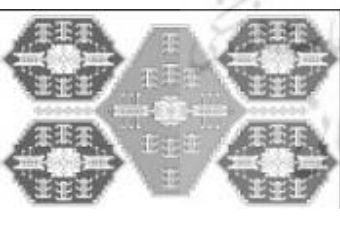
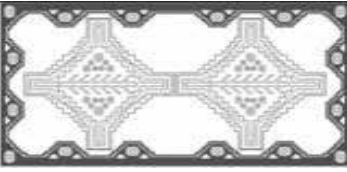

۵. حاشیه برگ و جام؛ منسوب به حاشیه دیرناخ "ناخن" است که در مناطق قفقاز به حاشیه برگ و جام مرسوم است و به عنوان حاشیه‌های اصلی قالی‌های شاهسونی به حساب می‌آید.

می‌توان در کنار گستردگی و تنوع نقوش، نقش‌مایه‌هایی را به عنوان الگویی ثابت در هر سه منطقه پیدا کرد. نمونه حاشیه‌های آورده شده در جدول ۸ به عنوان حاشیه‌های قالی‌های شاهسونی برگرفته از الگویی ثابت، در هریک از مناطق بررسی شده است.

۱. حاشیه پلکانی؛ برگرفته از چهار پیکان به صورت متقارن در کنار یکدیگر که مشابه حاشیه‌های پلکانی قالی‌های عشایری فارس می‌باشد. پرهام نیز حاشیه پلکانی را متداول‌ترین حاشیه در فرش‌بافی ایلات عرب فارس می‌داند (پرهام، ۱۳۷۱: ۲۲۸).

۲. حاشیه‌های دوست‌کامی؛ شامل نقش‌مایه‌هایی به شکل برگ و خطی شکسته و منتظم است که آرایشی شبیه

جدول ۶. ساختار هندسی فرم لچک در قالی‌های بررسی شده شاهسون‌های شمال غرب، مرکز و جنوب ایران

مناطق شاهسون‌نشین	قالی‌های دور لچک	قالی‌های لچک‌نما
شمال غرب		
نام طرح	سماوری	سوماک
منطقه بافت	روستای شمسیر اردبیل	بافت اردبیل (ford, ۱۹۸۹: ۲۴۱)
مرکزی		
نام طرح	سماوری	توپی نقشه
منطقه بافت	روستای امیرآباد	روستای امیرآباد شهریار
جنوب ایران		
جنوب	برگ بیدی	پنج ترنج
منطقه بافت	نیریز فارس	نیریز فارس

جدول ۷. نمونه نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در متن قالی شاهسون‌ها (شمال غرب، مرکز و جنوب)

نوع نگاره	الف. شمال غرب	نوع نگاره	ب. مرکزی	نوع نگاره	ج. جنوب
نقش‌مایه حیوانی (طاووس)		نقش‌مایه انتزاعی (سینی انار)		نقش‌مایه حیوانی (مرغ دوسر)	
نقش‌مایه حیوانی (قوچ، مرغ)		نقش‌مایه حیوانی (مرغ، گنجشک)		نقش‌مایه حیوانی (مرغ خمسه)	
نقوش حیوانی (سگ)		نقش‌مایه انتزاعی (سینی انار)		نقش‌مایه گیاهی و حیوانی (مرغ و درخت)	
نقش‌مایه گیاهی (برگ بید)		نقش‌مایه گیاهی (گل لاله)		نقش‌مایه گیاهی (برگ بید)	
نقش‌مایه هندسی (خرچنگ)		نقش‌مایه گیاهی (برگ بید)		نقش‌مایه گیاهی (گل لوتوس)	

(نگارندگان، ۱۳۹۳)

جدول ۸. ساختار اصلی حاشیه قالی‌های شاهسونی (شمال غرب، مرکز و جنوب)

مناطق شاهسون‌نشین	حاشیه پلکانی	حاشیه دوست‌کامی	حاشیه سرگنجشگی «قوچی»	حاشیه آلمان‌گول	حاشیه دیرناخ (برگ و جام)
شمال غرب					
مرکز					
جنوب					

(نگارندگان، ۱۳۹۳)

نتایج مطالعات تطبیقی؛ شباهت‌ها و تفاوت‌ها

بررسی‌ها نشان داد که شباهت‌های زیادی و نیز تفاوت‌هایی در بین قالی‌های شاهسون‌های هر سه منطقه وجود دارد که بدین قرار است:

ویژگی‌های مشترک کلی در قالی‌های شاهسونی در سه منطقه

- استفاده از خطوط محیطی کنگره‌ای (نگاره‌های مرغی)، در ترنج‌های حوضی هر سه ناحیه مشاهده می‌گردد.
- ساختار ترنج قالی‌های لچک ترنج سماوری در دو ناحیه شمال غرب و مرکز، مشابه است.
- قالی‌های لچک‌نما، برگرفته از چهار گل، مشابه گل مرکزی ترنج که در کناره‌های قالی قرار گرفته و تداعی گر فرم لچک هستند، در هر سه ناحیه مشاهده می‌گردد.
- قالی ترنجی با نام سوماک (شاهسون‌های شمال غرب)، تویی نقشه (ایل شاهسون بغدادی مناطق مرکزی) و پنج ترنج (ایل شاهسون اینالو و بهارلوی فارس)، از خصوصیت فرمی مشترک در ترنج برخوردار است.
- نگاره‌های مرغی به‌کاررفته در ترنج قالی‌های حوضی (نگاره‌های مرغی خمسه)، بافته‌شده به‌دست شاهسون‌های مناطق مرکزی (ایل بغدادی) مشابه قالی‌های حوضی (نگاره‌های مرغی خمسه)، بافته‌شده توسط شاهسون‌های مناطق مرکزی (ایل بغدادی) مشابه قالی‌های حوضی بافته‌شده به‌دست شاهسون‌های جنوب است.
- عناصر تشکیل‌دهنده متن در هر سه ناحیه متشکل از نگاره‌های حیوانی، گیاهی و هندسی مشترک و فراوانی یک نقش نسبت به نقش دیگر بنابر موقعیت جغرافیایی مناطق شاهسون‌نشین متفاوت است. استفاده از نقش‌مایه‌های گیاهی در متن قالی‌های ایل شاهسون مرکزی و نیز کاربرد گونه‌های متفاوت از نگاره‌های حیوانی بیشتر در بین قالی‌های ایل شاهسون شمال غرب کاربرد دارد. در مناطق جنوب، تلفیق نگاره‌های گیاهی و حیوانی از جمله نگاره‌های مرغی و درخت، که خاص ایلات فارس از جمله اینالو و بهارلو می‌باشد، مشاهده می‌گردد.
- وجود عناصر تشکیل‌دهنده ساختار حاشیه، از جمله حاشیه دوست‌کامی، گل‌سیب و سرگنجشکی (مرغی)، ردپایی دیگر از شناسایی قالی‌های شاهسونی در ایران است.

نتیجه‌گیری

بررسی‌ها نشان می‌دهد علی‌رغم پراکندگی و وسعت اقوام ترک شاهسون در مناطق مختلف ایران، ریشه‌های مشترک طرح و نقش قالی شاهسونی، برگرفته از نخستین مبداء اسکان شاهسون‌ها واقع در شمال غرب است و گونه‌های مختلف طرح و نقش قالی شاهسونی با توجه به موقعیت اسکان این اقوام در مناطق مختلف ایران، برگرفته از یک ساختار کلی است که مختص قالی‌های عشایری شاهسون‌ها می‌باشد. با وجود این پراکندگی جغرافیایی و محل سکونت این ایل، هنوز می‌توان ردپای ریشه‌های مشترکی از فرهنگ و هنر آنان را در ساختار طرح و نقش قالی‌ها یافت که با مطالعه تطبیقی و مقایسه ع-ناصر تشکیل‌دهنده قالی در هر سه ناحیه شاهسون‌نشین چنین به نظر می‌آید که اشتراکات و برخی تفاوت‌ها در ساختار کلی طرح و نقش قالی‌های شاهسونی دیده می‌شود. لازم به ذکر است که شباهت‌ها بیشتر از تفاوت‌ها بوده و برخی تأثیرات محیط و جغرافیای طبیعی و محل سکونت، در به‌کارگیری و شکل‌گیری برخی از تفاوت‌های موجود نقش‌مایه‌ها دیده می‌شود. نزدیکی این ایل با برخی دیگر از ایلات و شکل‌گیری برخی مناسبت‌ها منجر به ترکیب و تغییر در برخی از سنت‌های زندگی مخصوصاً نقش و طرح قالی‌های این ایل گردیده است.

تفاوت‌های کلی در قالی‌های شاهسونی در سه منطقه

- نمونه قالی‌های آورده‌شده برگرفته از اسامی خاص به تفکیک مناطق، شاهسون شمال غرب (قالی کله‌قوچی و گول پودنیس)، شاهسون‌های مرکزی (قالی گیلانی و کمپانی) و شاهسون‌های جنوب (قالی ترنجی شاهنشین و سه‌کله) نشانه‌ای است از وجود قالی‌هایی با طرح و نقش غیرمشابه که خاص هر یک از مناطق می‌باشد؛ نام این قالی‌ها برگرفته از عناصر طبیعی موجود در اطراف محل زندگی بافته‌شده و یا برگرفته از قالی‌های بافته‌شده توسط ایلات ساکن در مناطق همجوار شاهسون‌هاست.
- وجود نگاره‌های مرغی به‌کاررفته در ترنج‌های حوضی، در شمال غرب با کاربرد گونه‌های متفاوت مرغکان از جمله طاووس و پرنده مشاهده می‌گردد. در صورتی که نگاره‌های مرغی به‌کاررفته در ترنج قالی‌های حوضی (نگاره‌های مرغی خمسه)، بافته‌شده توسط شاهسون‌های مناطق مرکزی (ایل بغدادی) مشابه قالی‌های حوضی بافته‌شده به‌دست شاهسون‌های جنوب است.
- عناصر تشکیل‌دهنده متن در هر سه ناحیه متشکل از نگاره‌های حیوانی، گیاهی و هندسی مشترک و فراوانی یک نقش نسبت به نقش دیگر بنابر موقعیت جغرافیایی مناطق شاهسون‌نشین متفاوت است. استفاده از نقش‌مایه‌های گیاهی در متن قالی‌های ایل شاهسون مرکزی و نیز کاربرد گونه‌های متفاوت از نگاره‌های حیوانی بیشتر در بین قالی‌های ایل شاهسون شمال غرب کاربرد دارد. در مناطق جنوب، تلفیق نگاره‌های گیاهی و حیوانی از جمله نگاره‌های مرغی و درخت، که خاص ایلات فارس از جمله اینالو و بهارلو می‌باشد، مشاهده می‌گردد.

پی‌نوشت

۱. ایل شاهسون: این اصطلاح به جمع کثیری از ایلات مختلف با نام شاهسون به معنای «دوستدار شاه» اطلاق شده است. البته مفهوم اخیر شاهسونی نیز با گذشت زمان دستخوش دگرگونی شده و برخی تعبیر، مانند اینکه شاهسونان بازماندگان سپاهیان ویژه شاه عباس می‌باشند، معنایی است که پس از انقراض سلسله صفویان از جانب مردم شهرنشین و مورخان به دسته‌ای از قشون ویژه شاه عباس اطلاق شده است (کریم‌زاده، ۱۳۵۲: ۷۷).
 ۲. مناطق شاهسون‌نشین شمال غرب: دامنه‌های ارتفاعات سبلان و شهرهای مشکین، هشترود، پارس آباد و روستاهای اطراف استان اردبیل و نیز دشت مغان (که در جنوب شرقی قفقاز و در حوزه مرزی ایران و آذربایجان قرار دارد. (در شمال استان اردبیل)، (استون، ۱۳۹۱: ۳۳۱).
 ۳. مناطق شاهسون‌نشین مرکزی: ایل سون‌های بغدادی که در اطراف ساوه زندگی می‌کنند و هنوز تعدادی از آنها چادر نشین هستند. نام ایلسون‌های بغدادی از اقامت موقتی که در بغداد داشته‌اند، گرفته شده است. به نظر می‌رسد از اوایل قرن نوزدهم از آنجا به محل سکونت فعلی‌شان آمده‌اند (هاوسکو، ۱۳۶۸: ۲۵).
 ۴. مناطق شاهسون‌نشین جنوب: مستقر در مناطق شرق استان فارس که تیره‌ای از ایل اینالو به‌شمار می‌آیند و در سواحل جنوبی دریاچه بختگان در حدود شهرستان نیریز زندگی می‌کنند (بیگدلی، ۱۳۷۴: ۲۵۳).
 ۵. مصاحبه، ۹۲/۱۰/۴، شهرستان نی‌ریز، استان فارس.
 ۶. مصاحبه، ۱۳۹۲/۸/۹، روستای طغان ورامین.
 ۷. مصاحبه: احمد فخری، ۱۳۹۲/۴/۲۶.
8. Havsko
9. Ford
10. kerimov
۱۱. مطالعات تطبیقی: «مطالعات تطبیقی یافتن تشابهات در موضوعات متفاوت و پی‌بردن به تفاوت‌ها در موضوعات متشابه است. پیگیری سیر تحول یک فرم یا یک پدیده هنری است در بستر یک تمدن و فرهنگ، و یا قیاس چگونگی تجلی یک هنر است. در بستر دو یا چند تمدن و فرهنگ.» (ذکرگو، ۱۳۸۱، ۱۶۵-۱۷۱).
12. Jamesopie
۱۳. شاهسون‌های فارس: به هر حال اینانولوها که به شاهسون‌های فارس نیز مشهوراند جزو قزلباش‌ها بوده و در زمان شاه عباس اول شاهسون شدند و از مهم‌ترین طایفه آنها تیره‌ای از ایل اینالو در آذربایجان (حوالی اردبیل و مشکین شهر) روزگار می‌گذراندند و گروهی در منطقه اراک و ساوه (پرهام، ۱۳۷۱: ۱۲۵).
۱۴. نگاره‌های هندسی: درون‌مایه‌ها و اشکالی که اجزای متشکله یک طرح را تشکیل می‌دهند از ترکیب و اتصال و چرخش و تداوم خطوط به وجود می‌آیند. حال اگر تمامی این خطوط با یکدیگر زاویه داشته باشند طرح‌های حاصل در سبک هندسی طبقه‌بندی می‌شوند و اگر این خطوط فاقد زاویه باشند سبک منحنی یا گردان می‌نامند و هرگاه برخی از خطوط طرح با یکدیگر زاویه داشته باشند و مقداری از مسیر خود را به صورت منحنی و بدون زاویه طی نمایند به آن سبک شاخه شکسته گویند (نصیری، ۱۳۸۵: ۳۲).
۱۵. گول (Goel): (برکه، آبگیر، حوض، ترنج). در قالی و سایر زیراندازها، به نقش ترنج در منطقه اردبیل و جمهوری آذربایجان و قفقاز «گول» گفته می‌شود و به تعداد استفاده از آن در داخل متن اصطلاحاتی چون «تک گول» (ترنجی)، «قوشا گول» (دوترنجی) و «اوج گول» (سه ترنجی) و همچنین «گوشه لی گول» (لچک ترنج) به کار برده می‌شود. که دارای اشکال متفاوتی چون دایره مربع، لچک ترنج و کثیر الضلاع است (خیراللهی، ۱۳۸۷: ۵۹).
16. Goch
۱۷. سوماک: سوماتی اصطلاحی است که به قالی‌های کناره‌ای شمال غرب؛ رایج در مناطق روستایی اردبیل، مشکین شهر و شهرستان گرمی، گفته می‌شود و متشکل از ترنجی بزرگ است که دربردارنده نقشی هشت ضلعی در مرکز و شکل‌های مستطیلی در چهار گوشه ترنج که نقش خرچنگ گونه را دربردارد (خیراللهی، ۱۳۸۷: ۵۹).
۱۸. پودنیس: به سینی‌های بزرگ مسی و یا برنجی در منطقه اردبیل «پودنیس» گفته می‌شود. اصل کلمه پودنیس «روسی» است و علت نامگذاری این نقشه به احتمال زیاد می‌تواند به خاطر به‌کار گرفتن اشکال هشت ضلعی و مستطیل‌هایی باشد که به عنوان ترنج‌های هندسی در متن به صورت متناوب به کاررفته محسوب می‌شود (خیراللهی، ۱۳۸۷: ۵۹).
19. Ford
۲۰. بعضی از طرح‌های آنها به بافته‌های شیروان و گوبا (از شهرهای آذربایجان شوروی) شباهت دارد. درحقیقت چنین شباهتی باید وجود داشته باشد. چون اغلب ایلات استان فارس ترک‌هایی هستند که از شمال مهاجرت کرده‌اند (ادواردز، ۱۳۶۸: ۳۲۴).

منابع و ماخذ

- ادواردز، سسیل (۱۳۶۸). **قالی ایران**. ترجمه میهن‌دخت صبا، چاپ دوم، تهران: پدیده.
- اشنبرنر، اریک (۱۳۷۴). **قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران**. ترجمه مهشید تولاتی، محمدرضا نصیری، تهران: فرهنگسرا (پساوولی).
- استون، پیتراف (۱۳۹۱). **فرهنگنامه فرش شرق تهران**. ترجمه بیژن اربابی، تهران: جمال هنر.
- امینی، محمد (۱۳۸۴). **عشایر منطقه ورامین**. تهران: مدیریت امور عشایری استان تهران.
- فخری، احمد (۹۲/۴/۲۶). در محل روستای انجیل آوند ساوه، عنوان مصاحبه: **ریشه‌یابی تاریخ ایل بغدادی**.
- بیگدلی، محمدرضا (۱۳۷۴). **ایلسون (شاهسون‌ها)ی ایران**. چاپ اول، تهران: پاسارگارد.
- پرهام، سیروس (۱۳۷۱). **دست‌بافته‌های عشایری و روستایی فارس**. تهران: امیرکبیر.
- حصوری، علی (۱۳۷۶). **فرش بر مینیا‌تور**. تهران: فرهنگستان هنر.
- _____ (۱۳۸۵). **مبانی طراحی سنتی در ایران**. تهران: چشمه.
- خیراللهی، محمدرضا (۱۳۸۷). **بررسی سیر تحول و تطور طرح و نقش و رنگ فرش استان اردبیل در حال حاضر**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی، تهران: دانشگاه هنر تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). **لغت‌نامه**. چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- ذکری، امیرحسین (۱۳۸۱). **تأملاتی بنیادین در مطالعات تطبیقی هنر، فصلنامه هنر**. (۵۴). تهران ۱۷۳-۱۶۳.
- قالی ایران، (۱۳۸۷). **دستباف‌های افشاری در فراز و نشیب تاریخ، ماهنامه فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی**، شماره ۱۱ و ۱۲ اردیبهشت و خرداد ماه ۲۹-۲۴.
- کیاوند، عزیز (۱۳۸۰). **سیاست، حکومت، عشایر**. تهران: صنم.
- کریم‌زاده، محمد (۱۳۵۲). **پیشینه تاریخی شناخت شاهسون‌ها، شاهسون‌های فارس**. (۱۳۶ و ۱۳۷)، ۷۵-۷۸.

- Ford, P. R. J. (1989). **Oriental Carpet Design**. London: Thames & Hudson.
- Gans-Ruedin, E. (1971). **Modern Oriental Carpet**. London: Thames & Hudson.
- MacDonald, B. W. (1997). **Tribal Rugs**. New York: Antique collectors' club.
- Opie, J. (1992). **Tribal Rugs**. Laurence King.
- Tanavoli, P. (1985). **Shahsavan Iranian Rugs and Textile**. New York: Rizzoli.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Received: 2015/6/17

Accepted: 2015/9/19

A Comparative Study of the Design and Pattern Structure of Shahsevan Rugs in Iran North-west, Center and South of Iran

Mina Asgari* Ali Vandshoari**

2

Abstract

Shahsevan nomads live in Northwest of Iran. This tribe was established in Safavid era which is one of the magnificent periods in the Iranian history, as a powerful army by Shah Abbas I to support Ghezelbash soldiers as the strong defending forces of the country to encounter the foreign powers. The tribe was scattered in different historical periods to settle in different areas such as the central parts (Baghdadi tribe) and Southern parts (Fars Inaloo and Baharloo tribes) of Iran. The common evidences of their cultural roots can be found in the areas they lived that is the cause of spreading their art and culture in the history of Shahsevani Rugs from Northwest to the South of Iran. This article tries to introduce the various designs and motifs of Shahsevan Rugs in Iran in spite of widespread living places of the tribe. Comparing the structural elements of designs and motifs of Shahsevani Rugs (medallion, corners and context and border motifs) in all of the three mentioned areas, it is tried to find the shared structures taken from formal and geometric features of the rugs. The data in this descriptive-comparative article are analyzed in the form of qualitative-interpretative method. The literature is collected by the library method and the sample studies are identified as a field study by the authors. The findings indicate that there are ample similarities in the general structure of Shahsevan Rugs such as patterns and motifs and the few differences, if any, are manifested in the applying priority of the motifs (animal, geometric, plant) and in the structure of some of the motifs that are due to the adjacency of this tribe with other tribes or some ethnic relationships such as marriage with other nomads.

Key words: comparative study, design and motif structure, Iranian Shahsevan Tribe.

* MA in Carpet, Faculty of Carpet, Islamic Art University of Tabriz.

** Assistant Professor, Faculty of Carpet, Islamic Art University of Tabriz.